

Illyés Gyuláról

Ferenczi (Fischer) Lászlóval Tüskés Anna beszélgetett 2011. október 19-én

– Számos tanulmányod és ismertetésed jelent meg Illyésről, s az egyikben leírod, hogy 17–18 évesen kezdted el Illyés verseit olvasni.¹ Hogyan történt?

– Lehet, hogy ott tévedek, mert már hamarabb, tizenhat évesen. Ez 1953-ban volt, amikor egy kis baráti társaság tagja voltam a Madách Gimnáziumban. Én elsős voltam, a többiek másodikosok, és az egyik osztályban félelmetes társaság került össze, akik közül az egyik aztán az én osztályomba bukott ki. Ez volt Császár Pista, aki kitűnő novellista lett,² de akkor mindenki azt hitte róla, hogy festő. A társaság másik tagja Vető Miki, aki nemrégiben lett a Magyar Tudományos Akadémia kültagja, és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem díszdoktora. 1956-ban kiment, s ő írta az első könyvek egyikét Simon Weilről, és a német romantikus filozófusokkal is sokat foglalkozott.³ A társaság harmadik tagja, s egyben a legfontosabb közöttük, Simon Tomi volt, akit aztán hamarosan kicsaptak a Madách Gimnáziumból, majd egy fél évvel később kicsaptak a zsidó gimnáziumból, és közben rendületlenül írta a *Don Juanját*,⁴ amelynek az új kiadását én csináltam. Dávid alakját Császár István a *Feljegyzések az utolsó padból* című kötetének egyik elbeszélésében Tamásról formálta. Aztán ott volt Fendrich Feri,⁵ akinél az első nagy verségetést láttam, amikor a Kertész utcai lakásán az addig írt verseit elégette, merthogy ezek még nem jók. Egy héttel az érettségi előtt hagyta ott az iskolát, hogy ő költő, s neki fontos írnia. Aztán '56-ban kiment, beteg volt, s valamikor a '60-as években, '68 körül jött vissza Magyarországra. Kint sem volt senkivel kapcsolatban, s aztán itthon sem. Nagy László szerette a verseit egyébként. Élete első és egyetlen költői estjét én vezettem be az Ifjú Művészek Klubjában 1972 januárjában,⁶ ő meg Pálfi Ágit.⁷ Ebben a társaságban egymásnak kölcsönöztünk könyveket, és valószínűleg Tamás volt az, aki felhívta a figyelmemet Szabó Lőrincire⁸ és Illyésre. Akkor a *Rend a romokban* című kötettel ismerkedtem meg,⁹ amely óriási hatással volt rám. Aztán olvastam Illyés különböző folyóiratokban megjelent verseit, például a készülő *Kézfogásokból*.¹⁰ A *Kézfogások* nagyon sok darabjára ma is emlékszem, tehát nem kell olvasnom ahhoz, hogy különböző alkalmakkor visszatérjen. Tanulságos dolog, hogy a 16–17 éves korban olvasott és valószínűleg akkor megrögzült versek, most hogy megöregedtem, rettenetesen sokat számítanak, például egyik versében Illyés azt mondja, hogy „lassúbbgyorsabb agonizálás / minden élet ötven után”,¹¹ vagy amikor azt írja, hogy „Egy alma fűtötte az ősz; / míg bírta, kitartó zománc-mosollyal”.¹² Ami csodálatos ebben számomra, az Illyés örült pontossága, hogy „míg bírta”, minden más költő ezt fokozta volna, az alma fűtötte az ősz, vagy máshogy. Másik példa, amikor egy későbbi versben, a Bernáth-versben írja:¹³ „Az öngyilkosságot halasszuk ma is el.”¹⁴ Ezekkel a dolgokkal az ember akkor szembesül, amikor kezd öregedni. Illyés bátorítást ad egy későbbi művével is, a *Kháron ladikjával*.¹⁵ Számomra ez az írás nagyon hasonlít Malraux-nak a *Lazare-jához*,¹⁶ noha a kettőnek semmi köze nincs egymáshoz. Az volt az érdekes,

hogy a *Lazare-t* én Párizsban olvastam, éppen Marlaux haldoklásának idején, 1976 nyarán, vagy kora őszen volt, fél évvel az anyám halála után. Olvasva ezt a művet újra-éltem anyám utolsó napjait. Azt hiszem, ez volt a háború után az első vagy legalábbis '48 után az első Malraux-könyv, amely hivatalosan megjelent magyarul.¹⁷ Mert az *Antimémoires-t* az én példányomból fordította le valaki:¹⁸ valakinek kölcsönadtam, majd az illető megint kölcsönadta valakinek, s lefordították magyarra a pártapparátus számára. Voltak ilyen titkos könyvek, rengeteg mindent lefordítottak, ami nem került a nyilvánosság elé. Se a magyarból nem kaptam példányt, se az eredeti Malraux-kötetet nem kaptam vissza.¹⁹

– *Személyesen mikor ismerkedtél meg Illyéssel?*

– Először akkor találkoztam Illyéssel, amikor egy belga költői est volt a Zeneakadémián,²⁰ s a Zeneakadémia meglepő módon zsúfolt volt. A Magyar P.E.N. Club szervező titkára voltam akkor,²¹ nagyon sok külföldi író jött hozzánk, neves írók is, akiknek Magyarországon is ismerték a nevüket, nem csak külföldön, de gyakran nehéz volt tíz-tizenöt érdeklődő embert összehozni hallgatóságnak, úgyhogy nagyon sok esetben, abban az épületben, ahol volt éppen a rendezvény, a takarítónőt is megkértük, hogy üljön be vattának. Jól emlékszem, hogy a Zeneakadémián tartott belga költői est után, amelyen legnagyobb örömünkre zsúfolásig megtelt a nagyterem, Illyés nagyon melegen gratulált Tímár Gyurinak az *Ofélia*-fordításhoz, amit Carlos de Radzitzky írt.²² Illyés nem nagyon szokott gratulálni. Tehát ekkor ismerkedtem meg Illyéssel.

Néha személyesen találkoztunk, egyszer a Nárciszban futottunk össze, ami az egyetem bölcsészkarával szemben volt, egy irodalmi találkozóhely. Emlékezetes számomra egy másik találkozás: a látogatás Illyésnél Tihanyban a P.E.N. kongresszus idején '64-ben.²³ Az érdekessége az volt, amikor Goffin²⁴ és Illyés elkezdtek beszélgetni arról, hogy valószínűleg ismerték egymást 1924-ben, mert ugyanazok a barátaik voltak, és valószínűleg jelen voltak akkor, amikor az *Egy dög* című pamfletet France halála alkalmából megfogalmazták a barátaik.²⁵ Ez nagyon valószínű, noha egyikőjük sem volt benne 100%-ig biztos, de ott olyan társaság volt jelen, hogy teljesen valószínű, hiszen mind a kettőt jó barátság fűzte Bretonhoz és Éluard-hoz. Tehát nagyon valószínű, hogy akkor találkoztak.

– *Goffin és Illyés ugye fordították is egymás verseit?*

Igen, a magyar nyelvű Goffin-kötetet, a *Márvány-vágtatást* Illyés vezette be nagy elismeréssel.²⁶ De hogy kölcsönösen szerették és becsülték egymást, az abból is látszik, hogy Goffin 1980-ban két kötetben megjelent visszaemlékezéseinek címlapján itt van Illyés aláírása,²⁷ és ha megnézed, kik szerepelnek még ott – Louis Armstrong, Blaise Cendrars, Jean Cocteau, Max Jacob, Carlos de Radzitzky, Jules Romains, Stefan Zweig –, akkor látod, hogy abszolút egyenrangúnak tartja Illyést. Ez a generáció annak tartja. A '60-as, '70-es években a francia kritika arról beszélt, hogy a három nagy élő, francia nyelvű költő van: Saint-John Perse,²⁸ Aragon²⁹ és Robert Goffin. Azóta természetesen Goffinnek a nevét nagyjából elfelejtették, ami generációs váltásnak köszönhető. Úgyhogy Robert halála tizedik évfordulója alkalmából valószínűleg én voltam az egyetlen, aki a belga sajtóban megemlékeztem róla.³⁰ Aztán később megjelent egy könyv róla Párizsban. Goffin önéletrajza nagyon érdekes, ugyanis Robert amikor elmondja valakinek a történetét prózában, borzalmas szűkszavú. Amit más 300 oldalon írna meg, egy mondatot vagy egy találkozást, azt Goffin két sorban írja meg, ahogy ezt a tihanyi beszélgetést is Illyéssel.

– *Goffin bosszan ír önéletrajzában a magyarokról, járt Esztergomban és a Balatonon.*
 – A kései versei között van néhány magyar tematikájú vers is, a csárdásról és a pusz-
 táról. Elmesélek neked róla egy történetet. Robert volt azon kevesek egyike a belgák
 közül, aki nem hitt abban, és nem is hirdette, hogy a második világháborúban Belgium
 semleges lehet. Robert volt az egyetlen belga, akit a franciák beengedtek a Maginot-vo-
 nalba. Menekül Belgiumból Franciaországba majd Spanyolországba. Ha jól emlékszem,
 Portugáliában kértek amerikai vízumot, és annak köszönhető a vízumát, hogy '38-ban
 ott volt a New York-i P.E.N. kongresszuson, ahol Rooseveltt ebédet vagy vacsorát adott,
 és mindenkinek odaadta a névjegyet. Robert megőrizte ezt a névjegyet, és ezzel meg-
 kapta a vízumot.

– *Jean Follain is ott volt 1964-ben Tihanyban?*

– Igen, Follainre³¹ nagyon jól emlékszem, hiszen első Franciaországban megjelent
 cikkem Jean Follainról szólt, ami teljesen véletlen dolog. Itt volt a Max Pons,³² és ak-
 kor kaptam meg a franciául megjelent Éluard-cikkemnek a korrektúráját.³³ Rettenetesen
 kíváncsi voltam arra, hogy egy francia költő, folyóirat-szerkesztő mit szól hozzá. Né-
 gyesben voltunk, ő, a felesége, az akkori barátnőm meg én. Pons elővette, végigolvas-
 ta ott előttem, és közölte, hogy „Teljesen újat mondasz nekünk”. Utána megkérdezte,
 hogy „Ismerted te Follaint?”, mondom „Igen”. Erre Pons: „Akkor légy oly szíves írd
 a Follain-emlékszámba.” Ez '71-ben történt, és ez aztán meg is jelent.³⁴

– *Illyés számos francia és belga költővel volt kapcsolatban. Kikhez fűzte barátság?*

– Illyés jó kapcsolatban volt egyrészt Tzarával.³⁵ Ők valamikor a '20-as években Párizs-
 ban ismerkedtek meg. Tzaráról az élete legkülönbözőbb pillanataiban a legnagyobb szere-
 tettel írt,³⁶ akkor is, amikor ez nem volt feltétlenül időszerű. Az 1938-ban megjelent *Magya-
 rok. Naplójegyzetekben* van egy Tzara-fejezet,³⁷ és később is írt róla. Feljegyzi például, hogy
 Tzara felolvassa neki egy hosszú versét, és Illyés azt írja, hogy utána ugyanúgy egyetértet-
 tek, mint valaha. Amit Tzara haláláról és a temetéséről ír, az megint egy nagyon fontos írás:
 meglátogatja a halálosan beteg Tzarát, és Tzara fogadja a látogatását.³⁸ Ez egy nagyon benső-
 sőséges kapcsolat volt. George Asztalos román költő érdekes dolgot mondott nekem. Aszta-
 los valamikor a '60-as évek végén vagy a '70-es években került ki Franciaországba, és ott fran-
 cia író lett.³⁹ Asztalos a következőt mondta, ami egészen más nézőpont, de nagyon érdekes.
 Azt mondja: „Illyés nagy kárt okozott a magyaroknak, hogy visszajött Magyarországra. Ha
 őbelőle francia író lett volna ugyanúgy, mint Tzarából, akkor sokkal többet tett volna a ma-
 gyarokért.” Ha Romániából ma kijön valaki, akkor Tzara miatt neve van, hisznek neki. Ha
 Illyés Franciaországban marad, akkor Illyés sokkal többet segített volna Magyarországnak.
 Ezt mondja egy román költő, aki Tzarának köszönhetően azt, hogy pillanatokon belül otthon
 érezhette magát Franciaországban.

– *Kikkel volt Illyés még barátságban?*

– Ugyanilyen jó kapcsolata lehetett Illyésnek Éluard-ral is.⁴⁰ Éluard '49-ben eljött Pest-
 re, amibe egyrészt belejátszott a politika, de azért belejátszott Illyés is.⁴¹ Amit Illyés Breton-
 ról ír, az abszolút francia racionalistáról, az megint azt mutatja, hogy ők ismerték egymást.⁴²
 Reverdyről is nagy szeretettel ír Illyés.⁴³ Cassau is beletartozott ebbe a társaságba, ő költő,
 műfordító és művészettörténész is volt: Chagalltól kezdve sok mindenről írt,⁴⁴ és csinált egy
 nagy panoráma antológiát a képzőművészetről. Illyés leírja Malraux-val való találkozásait,⁴⁵
 és ezekből kiderül, hogy a Malraux is komolyan vette Illyést. Nekem az a véleményem, hogy
 az első magyar költő, akinek igazán nemzetközi és kölcsönös kapcsolatai voltak, az Illyés volt.

Kassáknál ugyan nagyon sok külföldi költő megjelent *A Tettben* és a *Máiban* és főleg kint Bécsben, de ott főleg azért képzőművészek.⁴⁶ Marcel Sauvage-nak a nevét Franciaországban senki nem ismeri, őt Illyés fedezte fel a maga számára.⁴⁷ Nemrég Turcsány Péterrel beszélgettünk arról, hogy időnként egy külföldi észrevesz olyan értéket, amit az otthoni nem vesz észre.⁴⁸ Carlos de Raditzky és Illyés ugyancsak jól ismerték egymást. Raditzkynek mára szintén teljesen elfelejtették a nevét. A *Le Commun des mortels* című verseskötetében van egy Illyésnek és Sótérnek közösen dedikált vers.⁴⁹ Tzara, Goffin és Breton is nagyjából egyidősek Illyéssel, még ha Illyés a legfiatalabb is. Rousselot egy fiatalabb generációhoz tartozik, akik már készen kapták azt, hogy van egy Illyés. Ugyancsak a fiatalabb generációhoz tartozott Alain Bosquet is, akit valamikor a harmincas évek közepén Goffin fedezett fel. Költő, regényíró, esszéista, kritikus, fordító a XX. század második felében a párizsi irodalmi élet vezéralakja Bosquet szerint Illyés a XX. század egyik legjelentősebb alkotója volt. Ugyanis háromféle kritika van: az egyetemi kritika, a sajtóban megjelenő kritikák és a társalgási kritika. Ez utóbbi Franciaországban ma is nagyon erős. Tehát sokkal fontosabb az, hogy egy francia író egy másik francia írónak azt mondja, hogy „Te, van egy barátom...”, mint az, hogy mit ír le a százezer folyóirat vagy napilap közül az egyikbe, amit senki sem olvas el. Illyés írt franciául,⁵⁰ és fordították is a műveit franciára.⁵¹ Illyésnek tudták a nevét, és ismerték a műveit is. Charaire⁵² és Chaulot⁵³ is fordította, és nemcsak fordították, hanem tudtak is róla, ami két teljesen különböző dolog. Ha valaki lefordít egy művet, még nem feltétlenül tudja, kinek a versét fordította. Az egyik belga barátom egyszer elküldött nekem egy magyar verset. Azt mondja: „valaki megkért, hogy fordítsam ezt le. Mit szólsz hozzá, és ki ez a költő?” Adynak a *Párizsba beszökött az ősz* című verse volt. Gara László⁵⁴ úgy dolgozott, hogy odaadta francia költőknek a magyar verseket lefordításra, és mondta ugyan, kinek a verse, de a franciáknak elment a fulük mellett. Ezek rutinos költők voltak: ha odaadtál nekik egy fordítást, néhány fél óra alatt lefordították, de nem tudták, kit fordítottak le, főleg ha egy verset kaptak. Tehát Adyt fordít valaki, noha nem tudta, hogy kit fordít, de baráti kedveségből megteszi. Ez nagyon sokszor előfordul, de Illyés esetében más volt, mert az ő esetében tudták is, hogy kit fordítanak. Illyés tökéletesen beszélt franciául, és nem félt tőlük: francia társaságban merete azt mondani, hogy „ti buta franciák”. Az ő francia tudása és francia műveltsége óriási volt, ne felejtse el, hogy egészen fiatal korától kezdve középkori francia költőket is fordított.⁵⁵ Tehát nemcsak a Tzarát vagy Éluard-t, vagy más kortársakat, hanem rögtön ráharapott arra is, ami nagyon fontos hagyománya volt épp a szürrealizmusnak. Illyés sokakat fordított: egyik legkorábbi fordítása Huidobronak a bécsi *Máiban* megjelent verse.⁵⁶ Ennek a chilei költőnek nagy vitája volt Reverdyvel a költői képről '24-'25-ben.⁵⁷ A versfordításról egyébként Illyés később elfeledkezett, és nem vette be a műfordításkötetébe. 2002-ben a *PoLiSz* című folyóirat rendezett egy Illyés-konferenciát, amelynek én voltam az egyik előadója,⁵⁸ s akkor beszélgettünk arról, hogy Illyés valószínűleg egyszerűen elfelejtette ez a fordítását. Annyit fordított, és annyit dolgozott, hogy elfelejtette, egyáltalán lefordította, és hol jelent meg. Tehát Illyést számon tartották. Maurice Carème⁵⁹ csodálatos magánkönyvtárában ugyanúgy láttam különböző franciául megjelent Illyés-köteteket, mint másoknál. A kilencvenes években Jeanny Burny, a brüsszeli Maurice Carème Alapítvány igazgatónője megmutatta nekem Illyés Carème-hez intézett levelét. Tehát kettőjük közt is volt kapcsolat. Párizsban két belga, Suzanne és David Scheinert csináltak egy francia nyelvű Illyés-válogatást a '80-as évek elején, még Illyés életében, amit Dobzynski vezetett be.⁶⁰ David később elmondta nekem, hogy amikor elhozták a könyvet Budapestre, Illyés milyen kedvesen fo-

gadta őket, beszéltek különböző költészeti dolgokról, utazásaikról. Milyen volt Illyés ismertsége és rangja? Ezt talán legjobban mutatja, hogy 1965-ben megkapta az egyik legrangosabb nemzetközi irodalmi kitüntetést, a knokke-i költői fesztivál nagydíját. Elődei Giuseppe Ungaretti, Saint-John Perse, Jorge Guillén, Octavio Paz, az utódai – többek közt – Léopold Sédar Senghor, Yiannis Ritsos és Vladimír Holan voltak. A frankofón-flamand ellentétek miatt a Biennale-t később Liège-be helyezték át. Én már csak Liège-ben voltam, talán háromszor, az egyik alkalommal meghívott előadóként. Már nem emlékszem hányban, nagy reprezentatív kiállítást rendeztek, és ezen Illyés fotóját is láthattam. A Bienale lelke és fáradhatatlan szervezője megközelítően félévszázadon keresztül Arthur Haulot költő volt, Illyés lelkes híve. Haulot versei magyarul Tímár György és Tóth István fordításaiban olvashatók. Én Haulot-ról a belga *Journal des Poètes* című belga folyóiratba írtam.

– *Melyik volt számodra a legfontosabb találkozás Illyéssel?*

– A számomra legfontosabb vagy a legérdekesebb találkozás az Irodalmi Színpadon rendezett Illyés-est volt a hajdani Bölcsész Kar épületében '80-ban.⁶¹ Nagyjából teltház volt, de egyetemisták voltak, meg sok számomra ismeretlen, akit szintén érdekelt az est, valamelyik színésznek a rokonai. A szakmából nem volt ott senki. Az est után bementem Illyéshez az öltözőbe, és gratuláltam neki. Szemmel láthatólag jólesett neki az, hogy nem egyedül mentem be hozzá, hanem az akkori partneremmel. Akkor volt egy nagyon érdekes beszélgetésünk, ami számomra megnyugtató volt. Ugyanis kiadtam egy Illyés-válogatást⁶² *Amikor az óceán partjára jutottam* címmel 1980-ban. A probléma az volt, hogy én azt hittem, hogy a kiadó kért engedélyt Illyéstől, a kiadó Sík Csaba pedig azt hitte, hogy én. Egyszer csak megkapom a imprimatúrát, s kérdezem Csabától, hogy ő kért-e engedélyt. Azt mondta: „Nem, te se?” Nagyon kínos volt a dolog. Felhívtam Illyést telefonon, s azt mondta nagyon kedvesen: „Most csinálom a könyv korrektúráját.” Elkezdtem habogni, hogy bocsánatot kérek. Azt mondta erre Illyés, hogy „Ismerem a franciás műveltségedet, én nem is tudtam, hogy gyerekek számára egy ilyen kötet összeállítható a verseimből. Nagyon köszönöm, és gratulálok hozzá.” Visszatért erre a telefonra az Egyetemi Színpadon rendezett est után. Azt mondta: „Kicsit mulattam a te izgalmodon, mert előzőleg már én engedélyeztem neked azt, ha egyszer kiadsz egy Illyés-kötetet, akkor nyugodtan válogathatsz, ha van rá lehetőség.” Én erről azonban teljesen elfelejtkeztem. Van ilyen pánik, hogy hirtelen az ember nem emlékszik valamire. Illyés végtelenül kedvesen idézte fel a telefonbeszélgetésünket. Azt mondta, „Mulattam rajtad, mert nem emlékeztél rá. Még akkor mondtam neked, amikor bizonyos francia költőkkel együtt találkoztunk.”

– *Akkor ilyen közvetlen viszony volt köztetek?*

– Nem mondhatnám, hogy közvetlen viszony volt, mert ötször vagy hatszor, talán hétszer találkoztunk személyesen, de valószínű nem a közvetlenségen múltott. Elküldtem neki az Éluard-könyvemet 1970-ben,⁶³ amelyből pontosan észrevehette a következőt. A nagy Éluard három költő fordításban jelent meg, Somlyó, Rónay és Illyés fordításában.⁶⁴ A könyvemben a Somlyó-fordítások nagy részét újr fordítottam. A Rónay-fordítások egy részét is újr fordítottam. Az Illyéshez nem nyúltam, és ő tudta, hogy nem azért, mert ő az Illyés Gyula, hanem azért, mert azok jók. Szóval nem volt benne tekintélytisztelő, és magának sem várta el a tiszteletet.

– *Hogy látod Illyés politikai szerepvállalását a harmincas évektől kezdve?*

– Amikor Illyés visszajött Magyarországra, Bécsben újra találkozott az Illegális Kommunista Párt néhány vezetőjével. Utána a polgári radikális Csécsyvel volt nagyon

jó kapcsolatban.⁶⁵ Csécsy naplóiból kiderül, hogy a Csécsy lakásán készül egy társaság arra, hogy mi lesz majd '45 után. Illyés ott volt 1934-ben a moszkvai kongresszuson. És itt azért egy legendát jó volna róla eloszlatni. Mindenki arról beszél, hogy József Attilát nem hívták meg, de Illyést és Nagy Lajost meghívták.⁶⁶ József Attila nagy szerelme, Vágó Márta leírta emlékirataiban,⁶⁷ hogy József Attiláról soha nem tudhatták azt, mikor lesz szélsőjobboldali. Ne felejtjük el, hogy két nagy író hívtak meg Moszkvába, tehát nem senkiházi pálokat, hanem két nagyon komoly, akkor már nagy tekintélyű író. Nagy Lajos már a világháború előtt befutott. A másik pedig: József Attilát nem lehet meghívni különböző okok miatt, például azért mert pszichoanalitikus problémái vannak, azaz nem megbízható. Tehát két nagyon rangos író hívtak meg Moszkvába, amikor az egyik legnépszerűbb külföldi író Moszkvában Herczeg Ferenc volt, akinek⁶⁸ rengeteg darabját mutatták be, és nagyon komolyan vették. Állítólag az ostrom befejeztével Vorosilov,⁶⁹ aki a szovjet megszálló csapatok parancsnoka Herczeget akarta felkérni, hogy vegye át az irodalmi élet irányítását. Hogy ez igaz vagy nem, ezt én nem tudom, de a Herczeg ettől radikálisan elzárkózott. Illyés tehát jóban volt majdnem mindenkiel 1938 előtt, 1944 márciusa előtt, ahogy jóban volt 1945 után is. Fontos azonban például az, amit Gara ír le a könyvében, hogy hogyan hozta haza Illyés Wesselyt:⁷⁰ egy fogadáson azt mondta Rákosinak, vegye elő a noteszát, és írja a tennivalókat Wessely hazahozatala ügyében. Ezt Illyés megtehetette, mert ő már a '20-as években is ismerte ezeket az embereket, nem félt tőlük, és nagyon sok értelemben egyet is értett velük, ami a társadalmi változásokat illeti. Ugyanakkor fontos látnunk, hogy van a nyilvános diplomácia, és van a titkos diplomácia. Kissinger a maga titkos diplomáciájával sokkal több embert menekített ki a Szovjetunióból, mint Carter a maga híres emberi jogok képviselésével. Illyés nagyon sok embernek tudott segíteni a titkos diplomácia eszközeivel: Aczéllal el lehetett intézni dolgokat.⁷¹ Most visszatérek egy korábbi történetre. Zelk Zoltán elmesélte nekem '67-ben Mátraházán, hogy ő az életét Illyésnek köszönheti.⁷² '42-'44-ben munkaszolgálatos volt Ukrajnában, nagyon kegyetlen körülmények között. A munkaszolgálatos Zelk Zoltánnak a *Magyar Csillag*ban közölte Illyés két versét, és a keret egyik tagja véletlenül a *Magyar Csillag* olvasója volt, aki attól kezdve Zelket is és a többieket is pártfogásába vette.⁷³ Illyés a diktatúrában a csendes diplomáciájával és bátorságával sokakat segített: bátorság volt Rákosinak azt mondani, hogy hozza a noteszát, és bátorság volt a munkaszolgálatos Zelk Zoltánt közölni. Nagyon sokszor előfordult az, hogy valamilyen író érdekében Nyugaton háromszáz aláírást gyűjtöttek össze, és eljuttatták Kádárnak, Hruscsovnak, Brezsnyevnek. Ennek nem sok hatása volt. Volt viszont egy másik társaság – ide tartozott például Maurice Carème –, amelyik gyógyszereket és könyveket küldött, lehetett náluk lakni. Illyés ott segített embereknek, ahol tudott, a maga csendes diplomáciájával, kapcsolataival.

J E G Y Z E T E K

- 1 Ferenczi László: Hódolat és dadogás. (Illyés Gyula: Fekete-fehér.) In *Napjaink*, 1969. márc. 3. sz., 10–11. Ferenczi további írásai Illyésről: Gyula Illyés, *Cahiers du Midi* (Belgium), 1964/1, 1–4; Abbahagyott versek? (Illyés Gyula: Abbahagyott versek.) In *Napjaink*, 11. évf., 1972, 3. sz., 11; Illyés Gyuláról, versei gyűjteményének megjelenése alkalmából (*Haza a magasban, Teremteni*). In *Napjaink*, 13. évf., 1974, 8. sz., 9; Illyés's collected and abandoned verse. In *The New Hungarian Quarterly*, 1976, 63. sz., 148–150; Gyula Illyés, poet of a nation. In *The New Hungarian Quarterly*,

- vol. 18., No. 68, winter 1977, 54–65. Ez később megjelent itt: *Poetry Criticism*, (Excerpts from Criticism of the Works of the Most Significant and Widely Studied Poets of World Literature), vol. 16. Ed. Margaret Haerens, Christine Slovey. Detroit–New York–Toronto–London, 1997, 231–235; és magyarul itt: Illyés Gyuláról. In *Irodalomtörténet*, 29 (1998) 1–2, 30–37; Illyés Gyuláról. In *Amikor az óceán partjára jutottam*. Szerk. utószó Ferenczi László. 1980, 89–91; Illyés Gyuláról. In *Életünk*, 20 (1983), 8. sz., 724–733. Ez újra megjelent itt: Ferenczi László: „Csak a máé a rettenet...” Politikum és költészet kapcsolatai. Kráter Műhely Egyesület, 1999, 203–219. Ferenczi még további írásaiban is említi Illyést, pl. itt: Éluard. 1970, 103–104; *Sótér István*, 1979, 19; *Brüsszeli útinapló* (1996. május). In *Új Forrás*, 28. évf., 1996, 10. sz., 6, 9 (1–10); Bóka Lászlóról. In *Vigília*, 75 (2010), 7. sz., 553 (552–553); Könyvek, kalandok, in Ferenczi László: „...Még egy kicsit nézni...” Esszék, tanulmányok. Hungarovox, 2009, 25–26.
- 2 Császár István (1936–1998) író.
 - 3 Vető Miklós (1936–) filozófus, professzor, az MTA külső tagja 2008-tól, PPKÉ BTK díszdoktora, díszdoktorrá avatása: 2010. december 15. Vető, Miklós: *La Métaphysique religieuse de Simone Weil*. Paris, 1997, L'Harmattan.
 - 4 Simon Tamás (1935–1956) költő és drámaíró. *Don Juan* című verses drámáját 1951–1955 között írta. Simon Tamás: *Don Juan*. Bev. Hegedűs Géza. Magvető, 1957; Simon Tamás: *A zsidó Don Juan*. Bev. Ferenczi László. Budapest, 2003. Ex Libris. Simon Tamásról a bevezetésben: 7–14, 18–19 (7–19).
 - 5 Fendrich Ferenc (1936–1975).
 - 6 1960–1998 között működött intézmény.
 - 7 Pálfi Ágnes (1952–) költő, egyetemi adjunktus volt.
 - 8 Ferenczi László: *Brüsszeli útinapló* (1996. május). In *Új Forrás*, 28 (1996), 10. sz., 6 (1–10).
 - 9 Illyés Gyula: *Rend a romokban*. [Verse]k Bp., 1937, *Nyugat*, 219, [5].
 - 10 Illyés Gyula: *Kézfogások*. [Verse]k Bp., 1956, Magvető.
 - 11 *Menedék* című vers a *Kézfogások* című kötetben.
 - 12 *Világodban világtalan* című vers a *Fekete-febér* című kötetben.
 - 13 Bernáth Aurél (1895–1982) festőművész, grafikus, művészpédagógus, művészeti író.
 - 14 *Bernáth Aurél egy képe alá* című vers a *Dólt vitorla* című kötetben.
 - 15 Illyés Gyula: *Kháron ladikján vagy az öregedés tünete*. (Esszéregény.) Bp., 1969, Szépirodalmi Könyvkiadó.
 - 16 André Malraux (1901–1976) francia író, kulturális miniszter. A *Lazare* című félönéletrajzi művét 1974-ben írta.
 - 17 Malraux, André: Lázár. Ford. Ádám Péter. Budapest, 1979, Magvető. A mű a *Le miroir des limbes* című gyűjtemény tagja.
 - 18 *Antimémoires*, 1967.
 - 19 Malraux, André: *Ellenemlékiratok*. Ford. Nagy Géza. Budapest, 1993, Kossuth Kiadó.
 - 20 Ferenczi László: *Brüsszeli útinapló* (1996. május). In *Új Forrás*, 28 (1996), 10. sz., 9 (1–10).
 - 21 Ferenczi 1961–64 között a PEN Club szervező titkára.
 - 22 Carlos de Radzitzky (1915–1985) belga költő, újságíró, zenekritikus. *Ophélie* című verseskötete 1955-ben jelent meg.
 - 23 P.E.N. konferencia Budapesten: 1964. október 16–17. Ferenczi László: *Brüsszeli útinapló* (1996. május). In *Új Forrás*, 28. évf., 1996, 10. sz., 9 (1–10).
 - 24 Robert Goffin (1898–1984) belga ügyvéd, író, költő.
 - 25 Anatole France halálára az *Egy bulla* (Un cadavre) című pamfletet nagyrészt André Breton és Louis Aragon fogalmazta 1924. október 18-án.
 - 26 Robert Goffin: Márvány-vágtatás. Vál. Timár György, ford. Gereblyés László et al., utószó Illyés Gyula. Budapest, 1969, Európa. Ferenczi László: *Brüsszeli útinapló* (1996. május). In *Új Forrás*, 28. évf., 1996, 10. sz., 10 (1–10).

- 27 Robert Goffin: *Souvenirs avant l'adieu*. Charleroi, 1980. Édition Institut Jules Destrée, 2. kötet, 87–89.
- 28 Saint-John Perse (1887–1976) francia költő, diplomata.
- 29 Louis Aragon (1897–1982) francia föltő, író, kiadó.
- 30 Ferenczi, László: Robert Goffin: Dix ans déjà. In *Le Spantole*, No 296, 38e Année, 1994, 122.
- 31 Jean Follain, (1903–1971) költő, író, ügyvéd.
- 32 Max Pons (1927–) költő, író, az 1963-ban induló *La Barbacane* című folyóirat kiadója.
- 33 Ferenczi, László: Je m'obstine à mêler des fictions aux redoutables réalités. A propos de la poésie de Paul Éluard. In *Acta Litteraria*, t. 14/1–2, 131–134.
- 34 Ferenczi, László: Hommage. In *La Barbacane* (Visages de Jean Follain), 9 (1971), 11–12. sz., 39–41.
- 35 Tristan Tzara (1896–1963) költő, író. Illyés Tzarának írt három levele: Trois lettres de Gyula Illyés a Tristan Tzara (1926–1930). In *Ombre portée. (Le surréalisme en Hongrie.) Mélusine*, n° XV. Études et documents réunis par Georges Baal avec la collaboration de Marc Martin. Paris, 1995. L'Âge d'homme, 133–135.
- 36 Pl. Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. 1970, 120–132.
- 37 Illyés Gyula: *Magyarok*. (Naplójegyzetek.) Bp., 1938, Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt., Párizs, 1938. augusztus 23., 412–416.
- 38 Illyés Gyula: *Szíves kalauz*. 1974, 313–315.
- 39 George Asztalos (1963–) költő, újságíró.
- 40 Paul Éluard (1895–1952) francia költő.
- 41 Illyés Gyula – Reismann János: *Balaton*. [Fényképalbum.] Szöveg: Illyés Gyula. Fénykép: Reismann János. Bp., 1962, Corvina, 5–6; Éluard 1949-es magyarországi látogatásáról Gara László: *Az ismeretlen Illyés*. Washington, 1969, Occidental Press, 119–120; Szávai János: Illyés és Éluard. In *Magyar Szemle*, 2007 (16. évf.), 1–2. sz., 26–38.
- 42 Illyés Gyula: *Iránytűvel*. [Tanulmányok], 1–2. kötet. Bp., 1975, Szépirodalmi Könyvkiadó, 2. kötet, 556–563.
- 43 Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. Bp., 1970, 425; Illyés Gyula: *Iránytűvel*. Bp., 1975, 339–340.
- 44 Jean Cassau (1897–1986) francia költő, író, műkritikus, műfordító. Jean Cassau: *Chagall*. New York–Washington, 1965, Praeger Publishers.
- 45 Malraux és Illyés Moszkvában 1934 nyarán ismerkedett meg. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1961–1972*. Sajtó alá rend. Illyés Gyuláné. Bp., 1989, Szépirod., 83, 90; Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1977–1978*. Sajtó alá rend. Illyés Gyuláné, Illyés Mária. Bp., 1992, Szépirod., 140; Illyés Gyula: *Szíves kalauz*. (Útirajzok.) [Útjegyzetek] Bp., 1974, Szépirodalmi Kiadó, 31, 35–46, 216, 230, 664–674.
- 46 Kassák Lajos (1887–1967) író, költő, műfordító, képzőművész. 1915-ben elindította első folyóiratát *A Tett* címmel, melyet egy év múltán háborúellenessége miatt betiltottak. *A Tett* kéthetente megjelenő irodalmi, képzőművészeti és társadalmi folyóirat volt. A magyar avantgárd nyitányának szánta Kassák a folyóiratot, mintája a német aktivizmus folyóirata, a *Die Aktion* volt. Külföldi kortárs szerzők a lapban pl.: Libero Altomare, René Arcos, Mihail Petrovics Arcübasev, Georges Duhamel, Paul Fort, Wassily Kandinsky, Nikolay Kulbin, Ivan Mestrovic, Ludwig Rubiner, Bernard Shaw, Emile Verhaeren. A *Ma* (1916–1925) című irodalmi és művészeti folyóiratot a betiltott *A Tett* folytatásaként indította Kassák Lajos, mindvégig ő szerkesztette és adta ki. Kassák a Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált, ott jelentette meg a *Ma* új számait. Külföldi kortárs szerzők a lapban pl.: Henri-Martin Barzun, Umberto Boccioni, G. W. Csicserin, Yvan Goll, G. J. Jouve, Franz Marc, Karl Otten, Max Pechstein, Pablo Picasso, Jacques Revière, Ludwig Rubiner, Théo Varlet.
- 47 Marcel Sauvage (1895–1985) francia költő, író, újságíró.
- 48 Turcsány Péter (1951–) költő, író, műfordító, szociológus.

- 49 Carlos de Raditzky: Sommeil. In Carlos de Raditzky: *Le Commun des mortels*. Préliminaires par Huber Juin. Bruxelles, 1973. André De Rache, 200–201. Sótér István (1913–1988) író, irodalomtörténész, esszéista.
- 50 Illyés Gyula verseiből: Voiliers, Csendben, Hajnali fény, Száműzetésem második keserű éneke. In *Dokumentum*, 1927. ápr. 11; Illyés Gyula: *Haza a magasban*. (Összegyűjtött versek, 1920–1945.) [Versek] Bp., 1972, Szépirodalmi Könyvkiadó, 808; Illyés Gyula: Chant funebre. In *Journal des Poètes* 1966. szept.
- 51 Gyula Illyés: *Poèmes*. Traduction de Ladislav Gara e Pierre Seghers. Paris, 1956, Pierre Seghers; *Hommage à Gyula Illyés*. Établi par Ladislav Gara. Paris, 1963. La Maison du Poète. Occidental Press; Gyula Illyés: *Avant-propos par André Frenaud*. Présentation par Ladislav Gara. Paris, 1966. Éditions Pierre Seghers; Gyula Illyés: *Sur la barque de Caron*. Traduit par Cécile Mennequier. Paris, 1973, Les Éditeurs Français Réunis; *Poèmes de Gyula Illyés*. Présentés par Jean-Luc Moreau. Paris, 1978, Publications Orientalistes de France.
- 52 Georges Charaire (1914–2001) francia festő, költő, filozófus.
- 53 Paul Chaulot (1914–1969) francia költő, író.
- 54 Gara László (1904–1966) műfordító, szerkesztő, újságíró. Gara, Anthologie de la poésie hongroise, 1962.
- 55 *A francia irodalom kincsháza*. [Antológia.] Szerk. Illyés Gyula. Bp., 1942, Athenaeum. (Az európai irodalom kincsháza).
- 56 Vicente Huidobro (1893–1948) chilei költő, 1916-tól Európában, főként Párizsban és Madridban élt. Vicente Huidobro: Torony. Ford.: Illés [!] Gyula. In *Ma*, 9 (1923), 1. sz. [10].
- 57 Pierre Reverdy (1889–1960) francia költő. Huidobro és Reverdy vitájáról: Richard L. Admussen – René de Costa: Huidobro, Reverdy, and The *editio princeps* of *El espejo de agua*. In *Comparative Literature*, vol. 24, No. 2, Spring, 1972, 163–175.
- 58 A Turcsány Péter szervezésében 2002 decemberében, Illyés Gyula születésének 100. évfordulója kapcsán „Vár a vízen” címmel tartott Kárpát-medencei költők találkozásánál Ferenczi László „Illyés Gyula, a huszadik század tanúja” címmel tartott előadást. A beszélgetésvezetők között volt Illyés Mária, Kodolányi Gyula és Kalász Márton. A konferencia anyaga nem jelent meg.
- 59 Maurice Carème (1899–1978) belga frankofón költő.
- 60 Gyula Illyés: *Sentinelle dans la nuit* [choix de poèmes]/Adapt. David et Suzanne Scheinert; préf. Charles Dobzynski. 1984, Paris, Messidor, 79.
- 61 1980. február 25. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1979–1980*. 1994, 212–213.
- 62 Illyés Gyula: *Amikor az óceán partjára jutottam*. Szerk. utószó Ferenczi László. 1980.
- 63 Ferenczi László: *Éluard*. (Irodalomtörténeti kiskönyvtár 41) Bp., 1970, Gondolat Kiadó.
- 64 Somlyó György (1920–2006) költő, író, műfordító. Rónay György (1913–1978) költő, író, műfordító, műkritikus, irodalomtörténész, országgyűlési képviselő. *Paul Eluard versei*. Ford. Illyés Gyula, Rónay György, Somlyó György. Vál. és jegyz. ell. Somlyó György. Bevezető Louis Aragon. Utószó Illyés Gyula. Budapest, 1960, Magyar Helikon.
- 65 Csécsy Imre (1893–1961) író, műfordító, polgári radikális politikus, országgyűlési képviselő. Csécsy Imre, *Napló*, Országos Széchényi Könyvtár Fond 36/1589.
- 66 Nagy Lajos (1883–1954) író, publicista. Útjegyze az 1934-es útról: *Tízezer kilométer Oroszország földjén*. Interart–Szépirodalmi, 1989.
- 67 Vágó Márta (1903–1976) író, József Attila szerelme, múzsája. Emlékiratai: *József Attila*. Bp., 1975, Illyés Gyuláról pl.: 20–26, 140, 434–435.
- 68 Herczeg Ferenc (1863–1954) író, színműíró, újságíró, az MTA tagja és másodelnöke.
- 69 Kliment Jefremovics Vorosilov (1881–1969) szovjet hadvezér, politikus, államférfi.
- 70 Wessely László (1904–1978) műfordító, publicista. Gara László: *Az ismeretlen Illyés*. Washington, 1969, Occidental Press, 119–120.

- 71 Aczél György (1917–1991) kommunista politikus, a kulturális élet legfőbb irányítója a Kádár-korszakban.
- 72 Zelk Zoltán (1906–1981) költő, író.
- 73 Zelk Zoltán: Vártam. In *Magyar Csillag*, 2 (1942), 5. sz., 295; Zelk Zoltán: Mint gyermek. In *Magyar Csillag*, 2 (1942), 14. sz., 470; Bóka László: A lélek panaszaiából: Zelk Zoltán versei. In *Magyar Csillag*, 3 (1943), március 15., 370–371; Illyés Gyula: *Naplőjegyzetek (1929–1945)*. Budapest, 1986, 350. Zelk Zoltán: Honvágy; Karácsony, 1942. In Zelk Zoltán: *Egyszervolt ember*. Prózai írások 1964–1971. Bp., 1985, Szépirodalmi, 88–91, 94–95; Zelk Zoltán: „...Elátkozva a hatodik napot...” In Zelk Zoltán: *Reménykedem és rettegek*. Prózai írások, 1963–1981. Bp., 1986, Szépirodalmi, 344–349.



Balassi versei

TÜSKÉS ANNA (1981) az ELTÉ-n végzett művészettörténet–francia szakon. Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Illyés Gyula Archívumában dolgozik.

FERENCZI (FISCHER) LÁSZLÓ (1937) az MTA doktora, a Miskolci Egyetem professzor emeritusa. Az Irodalomtudományi Intézet nyugalmazott tanácsadója.